

УДК 82-95

Гнатюк М.І.

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ

У статті автор розглядає літературну критику як одну з галузей літературознавства. Основна увага звернута на Франкове трактування літературної критики, його орієнтацію на найголовніші європейські теоретичні засади літературної критики, які мали вирішальний вплив на позиції І. Франка-критика.

The author analyzes literary criticism as one of the branches of the literary studies. Particular attention is paid to Franko's views of literary criticism, his orientation on the modern European theoretical tendencies in the literary criticism and their influence on I. Franko's critical point of view.

На зорі існування мистецтва як форми суспільної діяльності постало питання про первісну оцінку будь-якого мистецького полотна. Така оцінка, яка висловлювала критичну думку про той чи інший мистецький твір, була важливим фактором не тільки аксіологічного буття твору, але й стимулювала дальший розвиток художньої літератури, як і інших видів мистецтва. Літературна критика з самого свого виникнення є самоусвідомлення літератури як явища суспільного життя. “Вона виявляється як соціальна діяльність, бо критики стежать за літературним процесом, читають нові твори, відбирають найкращі з їх погляду для передруку, організовують дискусії, пишуть власні різножанрові праці, публікуючи їх у загальній і спеціальній пресі, ведуть навколо таких творів полеміку тощо”¹.

Сьогодні існують різні думки щодо початків літературної критики як однієї з важливих галузей літературознавства. Дослідники

¹ Гром’як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття) // Тернопіль: підручники й посібники, 1999. – С. 7.

вважають, що першим літературним критиком був Аристотель, інші дотримуються думки, що перші професійні літературно-критичні судження належить французькому теоретикові літератури Нікола Буало, автору всесвітньо відомого твору “*L'art poétique*” (1674). Саме від цього твору дослідники починають літочислення професійного заняття критикою, завданням якої є давати первісну оцінку творам літератури і мистецтва. Так чи інакше, літературними критиками вважали себе також Г.-Е.Лессінг, Гегель, Гердер. Тільки у XIX ст. відбувся поділ науки про літературу на три основні галузі: історію літератури, теорію літератури та літературну критику. Зв’язок цих літературознавчих дисциплін між собою був настільки очевидним, що важко вирізнити суть кожної із них. Теорія літератури, яка встановлювала загальні закономірності розвитку цієї галузі літературознавства, виникала на основі літературно-критичного прочитання твору. Вона давала також інструментарій для літературного критика чи історика літератури, завданням якого було дати аксіологічний висновок про той чи інший мистецький твір. Таким чином, зв’язок кожної з цих галузей науки про літературу був очевидним.

Специфіка літературної критики як окремої галузі літературознавства почала вивчатися у XIX ст. Від Буало, Лессінга, Гегеля до російських дослідників літератури (В.Белінський, О.Герцен, М.Добролюбов, М.Чернишевський, Д.Писарев) ця проблема стала основою не тільки критичної практики про літературні твори, але і самооцінки свого іманентного існування.

Уже у другій половині XIX ст. предметом вивчення науки про літературу стає не тільки теорія критики, але і її історія. У Німеччині, Росії дослідники намагаються вивчати літературну критику як історію її напрямів, шкіл, течій, зміну оцінок та інтерпретації літератури, а вже пізніше – подати історію творчого шляху видатних літературних критиків.

Вукраїнському літературознавстві проблеми теорії та історії критики так чи інакше розглядалися у працях М.Костомарова (“Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке” – 1843-44), П.Куліша (“Характер и задачи украинской критики” – 1860) та ін. Саме П.Куліш, якого С.Єфремов вважав першим професійним літературним критиком в Україні, звертав увагу на взаємозв’язок

та близькість літератури та критики. П. Куліш, за словами М. Зерова, – центральна засада у вивченні українського письменства 40-60-х років. Поет і прозаїк, етнограф і критик, видавець, літературний ініціатор – він причетний до всіх помітних літературно-громадських заходів 40-х рр. і відіграє головну роль наприкінці 50-х – на початку 60-х”². У статті “Характер и задачи украинской критики” П.Куліш вперше поставив завдання осмислення засобів аналізу літературного твору, методів полеміки у літературно-критичній статті. У літературній критиці П.Куліша зустрічаємо такі синтетичні жанрові форми – трактат, передмова, післямова, критика у формі художнього твору. У 60-х роках ХІХ ст. відбувається формування загальноприйнятих жанрів літературної критики – рецензії, літературного портрета, проблемної статті, літературно-критичного листа. Літературно-критична діяльність І. Білика, М. Драгоманова, О. Терлецького – наступний етап у розвитку літературної критики в Україні. Як справедливо зазначає І. Дорошенко, “критична діяльність Білика, Драгоманова, Терлецького готувала ґрунт для появи Франкової реальної критики, що відповідала потребам громадського і літературного життя”³.

Один із глибоких дослідників літературно-критичних поглядів І. Франка, І. Дорошенко стверджував, що уже з 80-их рр. ХІХ ст. І. Франко заперечував теоретичні основи власне галицької літературної критики, її догматизм, естетичну схоластику, суб’єктивізм і безпринципність. Свої міркування автор монографічного дослідження (“Іван Франко – літературний критик” – М. Г.) підтверджував аналізом праць О. Партицького, О. Огоновського, М. Подолинського, Г. Цеглинського, а також П. Куліша”⁴.

Найвищим досягненням літературознавчої думки в Україні стали теоретико-літературні та літературно-критичні праці Івана Франка. У працях вченого питання літературної критики у кінці ХІХ ст. починає розглядатися під кутом зору її теорії. Специфіка критики аналізується ним як галузь суспільної діяльності, завданням

² Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. // Зеров М. Твори: У 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – С. 185.

³ Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 25.

⁴ Корнійчук В. Мов органи у величному храмі: Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 256.

якої є формування естетичних смаків читачів. Наукову діяльність, поетичну та літературно-критичну творчість І. Франко розуміє як намагання сугестувати, навіювати свої думки іншим. Літературний критик на відміну від науковця чи письменника сугестує свої думки іншим, даючи первісну оцінку твору і мистецтва. Найефективнішою з точки зору навіювання своїх думок вчений вважає поетичну творчість: "Поет для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духову істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити і найінтенсивніше, щоб пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню..."⁵

Для вченого, який користується набутками людської думки, основною метою діяльності є розширення діапазону знань. Його метою є поглибити "розуміння механізму, яким сплітаються і доконуються явища"⁶. Натомість діяльність критика має паралітературний характер, тобто критик своїм інтелектом пояснює хід думок творців мистецьких явищ. І.Франко вперше в українській науці про літературу звернув увагу на специфіку критики, яка з одного боку має риси наукової студії, а з іншого – своїми спостереженнями наближається до художнього узагальнення, тобто має риси чисто мистецького явища. І. Франко на рубежі XIX-XX ст. розумів критику як прикладну естетику, яка стала особливо у II пол. XIX ст. поетичною критикою (І. Тен, Г. Брандес). Критика стає поетичним аналізом, аналізом з поетичними зацікавленнями не стільки філософією, скільки поетикою художнього мислення. Франкова критика, значну увагу приділяючи естетичним проблемам, все настійніше проводить аналіз структури художнього мислення як факту національної свідомості. Саме І. Франко аналізує літературні факти як процес цілісного явища культури, мисленнєвої діяльності на естетичному рівні.

Специфіка критики ґрунтовно на той час розроблялася французькими дослідниками. Ж.Леметр писав: "Зовсім очевидно, що,

⁵ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 45-46.

⁶ Там само. – С. 46.

як і всякий писатель, критик мусить вкладати в свої твори свій темперамент і свої погляди на життя, бо він своїм розумом описує розум інших.... Значить, критика є так само особистою, так само релятивною і через те (?) так само цікавою, як і всі інші роди літератури”. Таким чином, французький дочлідник, а за ним і І.Франко вважають, що літературна критика з одного боку є науковою дисципліною, яка використовує засоби чисто наукового аналізу, а з іншого – подібно до прози, поезії, драматургії є галуззю літературної творчості. Проте І.Франко, на відміну від Ж.Леметра, акцентує увагу саме на науковому характерові критики. На думку українського вченого, чим більше науковими будуть аргументи критика, тим ліпшими будуть остаточні наслідки його діяльності. Що ж до Леметрових слів про суб’єктивний характер критики, то згідно з позицією І.Франка все залежить від його (критика) критичного таланту. Суперечливість поглядів Ж.Леметра на критичну діяльність вчений побачив у його словах “як доктрина – вона несолідна, як наука недокладна і, мабуть, іде попросту до того, щоби зробитися штукою, користуватися книжками для збагачення і ублагороднювання своїх вражень”⁷. Таке твердження про суб’єктивний характер критики веде до нівелювання її основних висновків. Так, критична думка у Франції кінця XIX ст. дуже часто замість утвердження здорових суспільних ідеалів проголошувала суб’єктивні враження (Ж.Леметр), безідейно-догматичні думки (Ф.Брюнетьер). При цьому блискуча мистецька форма цих критичних виступів приховувала їх ненауковий характер. Такі підходи до критики вели до її нещирості. І.Франко приводить обурливий приклад віденського літературного критика Германа Бара, який у часописі “Die Zeit” високо підносить французького поета Поля Верлена, а у приватних розмовах називає його нікчемою.

Аналітичний характер літературної критики пов’язаний із потребою йти не від готових літературних догм до твору, а навпаки, на основі конкретного аналізу окремих частин твору та синтетичних висновків вибудовувати свої теоретичні постулати. До цієї думки спонукає І.Франка досвід давньогрецького філософа та “першого літературного критика” (І.Франко) Аристотеля: “...Арис-

⁷ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 48.

тотелева поетика була не догматична, а індуктивна: до сформулювання правил критик доходив, простудіювавши багато творів даної категорії. Що пізніші віки брали Аристотелеві правила як догми і прикрюювали до них пізніші твори, зложені серед інших обставин, се ще не робить Леметрового висказу правдивішим”⁸.

Специфічні особливості критики значною мірою відрізняють її від історії літератури. У французьких критиків змішування цих двох галузей літературознавства стало правилом літературного життя. Але історія літератури, на відміну від літературної критики, враховує ряд тих факторів суспільного та літературного життя, які не може враховувати літературна критика. Історик літератури мусить чекати “аж критикований автор умре, аж будуть видані всі його твори, листи, документи про його життя, спомини його знайомих і ворогів”⁹.

Думки Леметра про суб’єктивізм у критиці вели до появи такого специфічного жанру, як імпресіоністичний портрет письменника. В цьому випадку критик міг вигукнути зовсім догматичні і немотивовані слова: “*Sic mihi placet*”. Проблема розрізнення літературної критики та теорії літератури у працях І. Франка набула широкого трактування. Історію літератури І. Франко розуміє як галузь літературознавства, яку витворила культурно-історична школа. При цьому на відміну від літературної критики історія літератури своїм завданням має стати історією духового життя певного народу.

Історико-літературні студії використовують літературно-критичний матеріал, намагаючись синтезувати різні підходи до критичних студій. В російській критиці це проявилось досить своєрідно: так один із найоригінальніших російських критиків В. Белінський підходив до оцінки літературних творів, виходячи з філософічних та естетичних принципів, Ф. Буслаєв вносив етнографічний елемент до студій над історією літератури, Тихонравов і Пипін звернули увагу на міжнародні елементи в старій літературі і дали почин до порівняльних історико-літературних студій, тоді як Достоевський, Чернишевський і Писарєв найосновнішим

⁸ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 50.

⁹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 51.

ставили принцип суспільної утилітарності при оцінюванні літературних творів. При цьому у візантійській традиції першими історико-літературними оглядами були індекси книг “правдивих і заказаних”, які були перенесені на Русь з Болгарії. Як і російський літературознавець О. Пипін, І. Франко вважав, що такі індекси книг до Болгарії прийшли з Візантії, а на Русі вони (індекси – М. Г.) значною мірою перероблювані та доповнювані не з науковою метою, а для справ церковно-канонічних. Так, вважає І. Франко, “Історія російської літератури” О. Пипіна “огріта теплим чуттям любові до рідного народу і його духовного розвою, збудована на широкій основі, се не так історія літератури в тіснім значенні сього слова, як радше історія російського духовного розвою, ілюстрована в першій ряді пам’ятками російського письменства”¹⁰. І. Франко надзвичайно високо ставив О. Пипіна як дослідника. Водночас він бачив хиби історико-літературних праць цього дослідника. Окремі хаотичні уступи його (Пипінової – М. Г.) “Історії російської літератури” І. Франко пояснює тим, що книга О. Пипіна “зложена зі статей, що були писані й опубліковані в “Вестнике Европы” ще від 1875 року з великими перервами і при різних нагодах, а зводячи їх разом в одну цілість, автор не мав часу вирівняти нерівності викладу, повикидати повторення і позаповнювати люки”¹¹.

Початки літературної критики І.Франка пов’язані з його орієнтацією на “реальну критику” М.Добролюбова, суть якої полягала у трактуванні художнього твору як дзеркального відображення суспільного життя. У 90-х роках ХІХ ст. І.Франко відходить від добролюбівського трактування завдань критики. Найгрунтовніше ці проблеми знайшли свій вияв у його трактаті “Із серетів поетичної творчості”(1898). Якщо раніше І.Франко, ідучи за М.Добролюбовим, вважав, що літературний твір є проявом дійсного життя, то тепер вчений заперечує цю думку, вважаючи, що в такому разі підхід до літературного твору, як і до газетярської новинки, має бути однаковим, що не відповідало тодішньому Франковому розумінню завдань літератури. Йдеться про те, що

¹⁰ Франко І. А. М. Пипін. История русской литературы // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 337.

¹¹ Франко І. А. М. Пипін. История русской литературы // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 339.

“реальна критика” не приділяє належної уваги художнім засобам естетичного впливу на читача. У трактаті І.Франко ставить питання, чи твір, що правдиво відображає пересічну дійсність, буде естетично довершеним? Чи може автор малювати явища виняткові, людей вигаданих і за більш або менш вигаданих обставин? На ці питання вчений відповідає так: “На се всереальна критика не дає ніякої відповіді. На ділі ж, оскільки вона розвивалась була в Росії в 50-х -60-х роках, се була переважно пропаганда певних суспільних та політичних ідей під маскою літературної критики. Як пропаганда вона мала своє велике значення; як літературна критика вона показала ся далеко не на висоті своєї задачі”¹².

Полемізуючи з М.Добролюбовим, вчений стверджує, що пересічний літературний твір, який правдиво відображає дійсність, не можна вважати важливим фактором літературного життя. Таким чином, у кінці XIX ст. І.Франко, не заперечуючи важливого суспільного значення літератури, вважав її вже не пропагандою суспільних ідеалів, а проявом естетичного і духового життя народу. При цьому естетичне значення літературного твору визначальним при його оцінці. Політичні, соціальні, релігійні ідеї, які не є основою літературно-критичного мислення, можуть бути об’єктом дослідження. Літературний критик, однак, може обійтися без дискусії над цими питаннями.

Відносини мистецтва до дійсності, причини естетичного задоволення від твору мистецтва, наявність таланту у письменника і сила цього таланту – це і є, на думку І.Франка, основний предмет літературно-критичних студій кінця XIX- початку XX ст.

Отже, у трактуванні завдань літературної критики того часу основний аспект, на якому наполягав І.Франко, є науковий підхід до трактування літературного твору, який пов’язаний із зверненням літературної критики до суміжних наук, як-от естетика та психологія. “Літературна критика мусить бути, по нашій думці, попереднього естетична, значить, входить в обсяг психології і мусить послуговуватися тим методами наукового досліджу, якими послугується сучасна

¹² Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 52.

а п с и х о л о г і я”¹³. І. Дорошенко вважав, що на рубежі XIX-XX ст. у І. Франка склалася струнка система поглядів на літературну критику, вона постійно розвивалася і вдосконалювалася. Поза тим, вчений слушно визнавав, що же на 90-ті роки Франко далеко відійшов від “реальної” критики, адже у цей час “висунув на перший план естетичний аналіз і пропагував його так наполегливо, що він заступав собою іноді інші складники”¹⁴.

Зв’язок літературної критики з естетикою, на чому наголошував український вчений, виявляється досить своєрідно, адже літературно-художня критика – це естетика в дії, яка втілюється в художніх оцінках конкретних літературних творів. Уже тоді І.Франко розумів, що літературна критика будується на основі певної естетичної системи, вона поєднає в собі теорію та художню практику. Літературна критика того часу, як і сьогодні, розробляла одну чи декілька галузей мистецтва, здебільшого не охоплювала всіх його видів, як це робить естетика. На думку І.Франка, чим ширшим було охоплення критикою різних видів мистецтва, чим глибшим був критичний аналіз, тим тісніше літературна критика змикалася з естетикою.

Літературна критика у кінці XIX ст. ставила передусім питання дослідження змісту літературного твору, його соціальної суті, яка у художньому полотні втілена у специфічний спосіб. Вона була засобом пізнання твору за допомогою життя. Тому літературна критика була і залишається важливим чинником у взаєморегулюючій системі красного письменства та суспільства.

Ще однією з важливих проблем, яку ставила теорія, були стосунки літературної критики з певною системою поглядів на суспільство. На думку дослідника, літературний критик є не ментором, а людиною, яка ділиться своїм досвідом бачення та прочитання твору. Таким чином, І.Франко дотримувався первісного розуміння слова “критик”, яке на сьогоднішній день фактично втратило своє значення. Що стосується зв’язку літературної критики та певної суспільної ідеології, то він очевидний. Ідеологія є системою уяв-

¹³ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 53.

¹⁴ Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 71.

лень про світ, як певний припис моральних істин. Зрозуміло, що без впливу ідеологічних приписів літературна критика не може існувати. Ці істини стали основою для практичної реалізації зв’язку ідеології і критики у літературно-критичних статтях І. Франка кінця XIX – початку XX ст. Саме з постаттю І. Франка в Україні усталилися основні жанри, які до нього у літературній критиці були ледь накреслені. В часи І. Франка в літературній критиці усталилися певні жанри, які беруть початки ще у класичній спадщині: рецензії-есе, широка проблемна рецензія, проблемна та полемічна стаття, літературний огляд, серія літературних портретів, розгалужені монографічні праці і т.і. Свою літературно-критичну діяльність І. Франко почав від жанру рецензії, яку трактував як жанр первісного реагування на літературний твір. Проте висновки від прочитаного, на його думку, не могли перебувати в рабській залежності від прочитаного.

Як справедливо вказує І. Дорошенко, “рецензія була тим жанром, що започаткував діяльність І. Франка-критика. “Літературні письма”, “Слівце критики”, “Новь І. С. Тургенєва”, “Сербські народні думи й пісні”, – ці рецензії вперше виявили критичний хист автора на сторінках “Друга”, причому вже тоді стали очевидними його вміння та здатність висловлювати цікаві й цінні думки, безвідносно до того, чи були цікавими й серйозними твори, що послужили предметом обговорення”¹⁵.

Характерно, що І. Франко від початку і до кінця свого творчого шляху відповідально ставився до написання рецензії. “Рецензія – оперативний жанр, що має свою специфіку, але найкраще, коли ця специфіка не тяжіє над автором у вигляді обов’язкових параграфів, яких він будь-що повинен дотримуватись. За формою рецензії І. Франка надзвичайно різноманітні, не визнають ніякого стандарту, багаті різновидами, завжди конкретно цілеспрямовані і залежно від цього емоційно забарвлені та насичені образним словом”¹⁶. Поруч з рецензією у літературній критиці літературно-критична стаття є найтиповішим жанром літературної критики, зокрема журнальної. Для І. Франка стаття-огляд (“Українська література”, “Українська

¹⁵ Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: ЛДУ, 1966. – С. 130.

¹⁶ Там само. – С. 170.

література в 1888 році”, “Українська література за 1868 р.”, “Українська література за 1899 рік”, “З останніх десятиліть XIX ст.”) стали візитними картками української літератури в іномовному світі. За ними нашу літературу пізнавали у польськомовному, німецькомовному, чеськомовному світі. Це були не просто описово-інформативними річними оглядами, а й проблемно-тематичними, іноді полемічними, яким передували рецензії-огляди з інших позицій. Найбільшого значення у літературно-критичному дискурсі І. Франка належить проблемним статтям І. Франка про творчість Т. Шевченка, яких у творчому доробку письменника і вченого більше тридцяти.

І. Франкові в українському літературознавстві належить пальма першості в утвердженні та теоретичному обґрунтуванні літературного портрета. Переважна більшість літературно-критичних портретів вченого, друкованих на сторінках періодичних видань: “Літературно-науковий вістник”, “ЗНТШ” у популярній формі висвітлювали життєвий і творчий шлях письменника, художні особливості його творчої манери, поетики, стилю. На основі документальних матеріалів (епістолярій письменника, мемуарів, щоденникових записів) І. Франка у надзвичайно жвавій формі розкривав основні етапи становлення і зростання письменника, простежував еволюцію його стилю, всієї системи митця. Такі риси притаманні таким літературним портретам дослідника 90-их рр. XIX ст.: “Леся Українка”, “Анатоль Свидницький”, “Юрій Брандес”, “Лев Толстой” та ін. Навіть якщо у деяких літературних портретах вкралися певні помилки фактичного характеру (“Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність”) такі праці мають своє значення, фактичні помилки, які побачив А. Кримський у цій праці І. Франка, не зіпсули загального ґрунтовного дослідження творчості середньовічного письменника.

Про те, що саме такі теоретичні засади літературної критики І. Франко культивував у кінці XIX ст. свідчать його літературно-критичні статті того часу, як от “Слово критики”(1896), літературний портрет “Леся Українка”(1898???) та оглядова стаття “З останніх десятиліть XIX віку”(1901).